

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΗ ΓΝΩΣΗ

Ενότητα τρίτη: Θεωρίες για την πηγή της γνώσης**1. Ορθολογισμός**

Βασική θέση της ορθολογικής σχολής είναι: Η ανθρώπινη νόηση διαθέτει έμφυτα και *a priori* (εκ των προτέρων, δηλαδή προεμπειρικά) βασικά γνωστικά στοιχεία και βασικές βέβαιες πεποιθήσεις, όπως, για παράδειγμα, τα μαθηματικά αξιώματα, τις λογικές αρχές και τις ιδέες, χάρη στα οποία μπορούμε να αναγνωρίσουμε την «αλήθεια» και έτσι να γνωρίσουμε την αληθινή ουσία της πραγματικότητας που μας περιβάλλει. Αντίθετα, τα εμπειρικά δεδομένα της πραγματικότητας, τα οποία φτάνουν στο νου μέσω των αισθήσεων, είναι ατελή και, αν τα εμπιστευτούμε, μπορεί να μας οδηγήσουν σε πλάνες. Η εμπειρία, λοιπόν, έρχεται *a posteriori* (εκ των υστέρων), για να λειτουργήσει μόνον ως το έναυσμα που ενεργοποιεί τους *a priori* γνωστικούς μηχανισμούς μας.

Οι φιλόσοφοι που δέχονται την πρωταρχικότητα του νου στη γνωστική διαδικασία είναι πολλοί, ήδη από την αρχαιότητα. Και, όπως φαίνεται, όλοι προσέκρουσαν σε ένα καίριο γνωσιολογικό πρόβλημα: Εφόσον μόνον ο νους μας σχηματίζει τη γνώση για τα πράγματα, πώς είναι δυνατόν η γνώση αυτή να συνδέεται με την αντικειμενική πραγματικότητα αυτή καθαυτή. Πολλοί λοιπόν ορθολογιστές, για παράδειγμα, οι αρχαίοι στοχαστές, όπως ο Αριστοτέλης, αλλά και φιλόσοφοι των νεότερων χρόνων, όπως ο Σπινόζα, ο Λάιμπνιτς και ο Χέγκελ, δεν παραγνωρίζουν εντελώς τη σημασία που έχει η εμπειρία στη γνωστική διαδικασία, έστω και αν τη θεωρούν δευτερεύουσα πηγή γνώσης. Υπάρχουν όμως και οι περισσότεροι ακραίοι ορθολογιστές, όπως ο Πλάτωνας και ο Ντεκάρτ, με τους οποίους θα ασχοληθούμε πιο διεξοδικά.

α. Ο ορθολογισμός στον Πλάτωνα

Για την πλατωνική θεωρία, έχουμε ήδη μιλήσει στο προηγούμενο κεφάλαιο, όταν διερευνούσαμε το πρόβλημα σχετικά με το νόημα των λέξεων και το κριτήριο της αλήθειας. Θυμόμαστε λοιπόν ότι, σύμφωνα με τον Πλάτωνα, ο κόσμος της εμπειρίας είναι απατηλός, επειδή βρίσκεται σε αδιάκοπη ροή και συνεχώς μεταβάλλεται. Τούτο σημαίνει ότι και η γνώση που μας δίνουν γι' αυτόν τα αισθητήρια όργανα μας είναι εξίσου απατηλή.

Αντίθετα, η βέβαιη γνώση είναι η γνώση των ιδεών, στις οποίες αποτυπώνεται η αναλλοίωτη, η σταθερή ουσία του κόσμου. Και αυτήν τη συλλαμβάνει μόνον ο νους. Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημάνουμε ότι η γνωσιολογία του Πλάτωνα συνδέεται άρρηκτα με την οντολογία αλλά και την ψυχολογία του. Συγκεκριμένα, ο Πλάτωνας πιστεύει ότι ο υλικός κόσμος είναι φθαρτός και, επομένως, ασήμαντος έως και ανύπαρκτος. Πέρα και πάνω από αυτόν, όμως, υπάρχει ένας αθάνατος κόσμος, ο νοητός κόσμος. Στον κόσμο αυτό κατοικούν αφενός οι ιδέες, τα «όντως όντα», τα αιώνια με άλλα λόγια πρότυπα της ουσίας των πραγμάτων, και αφετέρου το αθάνατο στοιχείο κάθε ανθρώπου, η ψυχή του, πριν αυτή εκπέσει και γεννηθεί σε φθαρτό σώμα. Η ψυχή, όσο κατοικεί στο νοητό κόσμο, γνωρίζει άμεσα τις ιδέες, αλλά, όταν ενσαρκώνεται μέσα σε κάποιο υλικό σώμα, τις ξεχνά: «*Η αλήθεια για τα όντα βρίσκεται μέσα στην ψυχή μας*» (Πλάτων, Μένων, 86a). Καθώς όμως η ενσαρκωμένη αθάνατη ψυχή έρχεται σε επαφή με τα κακέκτυπα αντίγραφα των ιδεών μέσα στον αισθητό κόσμο, τις ξαναθυμάται σιγά σιγά και με την κατάλληλη νοητική άσκηση μπορεί να τις γνωρίσει και πάλι: «*Εφόσον η ψυχή είναι αθάνατη, δεν πρέπει να ευελπιστείς ότι και αυτό που τώρα τυχαίνει να μην το γνωρίζεις είναι δυνατό να προσπαθήσεις να το αναζητήσεις και να το θυμηθείς;*» (Πλάτων, Μένων, 86a).

Η ιδιότυπη γνωσιολογία του Πλάτωνα, επομένως, που εκλαμβάνει τη γνώση ως ανάμνηση προϋπάρχουσας γνώσης, στηρίζεται σαφώς στις αρχές του ορθολογισμού. Εκείνο που πρέπει να επισημάνουμε, πάντως, είναι ότι ούτε στη θεωρία αυτή παραγράφεται εντελώς ο ρόλος των αισθήσεων. Διότι είναι οι αισθήσεις που παρακινούν την ψυχή να αναγνωρίσει τις ιδέες μέσα στις ατελείς αντανakλάσεις τους πάνω στα πράγματα και, έτσι, της γεννάται η επιθυμία (πλατωνικός έρωτας) να κατακτήσει την αληθινή γνώση, τη γνώση του «όντως όντος».

β. Ο ορθολογισμός στον Ντεκάρτ

Ο Ντεκάρτ, ξεκινώντας από τη μεθοδολογική αμφιβολία του για τον αντικειμενικό κόσμο και καταλήγοντας στη σύλληψη της ύπαρξής του ως σκεπτόμενου υποκειμένου («σκέπτομαι, άρα υπάρχω»), θεωρεί ότι κάθε άμεσα

αντιληπτή και αδιαμφισβήτητη πεποίθηση αποτελεί το κριτήριο της αλήθειας. Γενικεύοντας, υποστήριξε ότι ακριβώς σε τέτοιου τύπου πεποιθήσεις στηρίζεται –ή πρέπει να στηρίζεται– ολόκληρο το οικοδόμημα της γνώσης. Στην άποψη αυτή ο Ντεκάρτ κατέληξε, έχοντας παράλληλα κατά νου τη «σαφήνεια», την «ευκρίνεια» και τη νοηματική καθαρότητα («ενάργεια») των μαθηματικών αξιωμάτων, που εκλαμβάνονται ως αρχές αναπόδεικτες και όμως αποτελούν τα θεμέλια μιας τέλει επιστήμης.

Κατ' ανάλογο τρόπο, λοιπόν, ο Ντεκάρτ θεώρησε ότι η γνώση θεμελιώνεται σε ένα σύνολο ιδεών εμφυτευμένων στο νου μας από το Θεό. Οι ιδέες αυτές, που έχουν την ίδια ενάργεια με τα μαθηματικά αξιώματα, κατά τον Ντεκάρτ, αποτελούν παραστάσεις των ουσιωδών γνωρισμάτων των υλικών όντων, αλλά και των πνευματικών, όπως είναι η έννοια της τελειότητας ή οι ηθικές και οι λογικές αρχές. Επειδή όμως οι ιδέες είναι έμφυτες, είναι δηλαδή προϋπάρχουσα γνώση, δε γίνονται αντιληπτές με τους εμπειρικούς ή τους νοητικούς μηχανισμούς που διαθέτουμε. Οι μηχανισμοί αυτοί, άλλωστε, είναι ατελείς: *«Ας πάρουμε παραδείγματος χάριν αυτό το κερί [...] παραμερίζοντας όσα δεν ανήκουν στο κερί, ας δούμε τι απομένει: τίποτε άλλο από κάτι εκτατό, εύκαμπτο και ευμετάβολο. [...] η αντίληψή του δεν είναι ένα ενέργημα της όρασης, της αφής ή της φαντασίας [...] αλλά μόνο μια εποπτεία του πνεύματος, η οποία μπορεί να είναι ατελής και συγκεχυμένη [...] ή σαφής και διακριτή»* (Ρενέ Ντεκάρτ, Στοχασμοί περί της πρώτης φιλοσοφίας).

Κατά τον Ντεκάρτ, λοιπόν, οι θεμελιώδεις έμφυτες ιδέες μας συλλαμβάνονται εννοιακά, με εσωτερική δηλαδή κινητοποίηση του νου από και προς τον εαυτό του, και, στη συνέχεια, επιβάλλονται ως απόλυτα βέβαιες, ακλόνητες και από λογική άποψη αδιαμφισβήτητες, ώστε να μας κατευθύνουν στη γνωστική διαδικασία, όταν προσεγγίζουμε την εμπειρική πραγματικότητα. Και με τον τρόπο αυτό, ο Ντεκάρτ επιχειρεί να συνδέσει τις πεποιθήσεις που σχηματίζει ο νους μας για τα πράγματα με την εμπειρική πραγματικότητα αυτή καθαυτή.

2. Εμπειρισμός

Οι εμπειριστές φιλόσοφοι, όπως και οι ορθολογιστές θεωρούν ότι το θεμέλιο της γνωστικής διαδικασίας βρίσκεται σε κάποιες πρωταρχικές πεποιθήσεις που υπάρχουν στο νου μας, τις ιδέες. Στη θεωρία του εμπειρισμού, όμως, οι ιδέες αυτές δεν είναι έμφυτες. Είναι στοιχειώδη δεδομένα της εμπειρικής πραγματικότητας που μεταφέρονται και εγγράφονται στο νου από τις αισθήσεις.

Με άλλα λόγια, όταν γεννιέται ο άνθρωπος, λένε οι εμπειριστές, η ψυχή του είναι ένα άγραφο χαρτί (*tabula rasa*), χωρίς καμία *a priori* γνώση, πάνω στο οποίο εντυπώνονται εκ των υστέρων οι παραστάσεις της εξωτερικής πραγματικότητας έτσι όπως τις συλλαμβάνουν οι αισθήσεις. Αυτές οι εντυπωμένες στο νου παραστάσεις είναι οι ιδέες, δηλαδή στοιχειώδεις γνώσεις των οποίων το κύρος εξασφαλίζεται από το ότι, μέσω των αισθήσεων, βρίσκονται σε άμεση επαφή με τα πράγματα του εξωτερικού κόσμου.

Ο εμπειρισμός έχει τις ρίζες του στην αρχαιότητα, κυρίως στους φιλοσόφους που ακολούθησαν την επαγωγική μέθοδο, όπως οι σοφιστές και ο Αριστοτέλης: *«Τη γενική γνώση την πετυχαίνουμε ξεκινώντας από την εμπειρία. [...] Είναι αδύνατο να ακολουθήσουν επαγωγική πορεία όσοι δε διαθέτουν αισθήσεις»* (Αριστοτέλης, Φυσικά, VII, 3 2470 20, Αναλυτικά Ύστερα, 81b20). Ως φιλοσοφικό σύστημα, όμως, ο εμπειρισμός αναπτύχθηκε στα νεότερα χρόνια, από Βρετανούς κυρίως στοχαστές, όπως ο Τζον Λοκ, ο Τζορτζ Μπέρκλεϋ και ο Ντέιβιντ Χιουμ.

α. Ο εμπειρισμός στον Λοκ

Ο Λοκ ασκεί συστηματική κριτική στις θέσεις του ορθολογισμού. Δε δέχεται δηλαδή ότι υπάρχουν στοιχειώδεις γνώσεις –αρχές, ιδέες– που αποτελούν αξιώματα με καθολικό κύρος: *«Γιατί [...] είναι σαφές ότι τα παιδιά και οι ηλίθιοι δεν έχουν την παραμικρή ιδέα γι' αυτές τις αρχές και ότι δεν τις σκέπτονται με κανέναν τρόπο»* (John Locke, An Essay Concerning Human Understanding [Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση]). Το να λέμε, υποστηρίζει, ότι υπάρχουν αλήθειες εντυπωμένες στην ψυχή αποτελεί αντίφαση. Διότι η ψυχή δεν αντιλαμβάνεται τίποτε. Το μόνο που διαθέτει είναι εσωτερική ενέργεια, εσωτερική αίσθηση, μέσω της οποίας επεξεργάζεται τα δεδομένα της εμπειρικής πραγματικότητας που της μεταφέρει η εξωτερική αίσθηση (αισθητήρια όργανα).

Με άλλα λόγια, ό,τι εντυπώνεται στην ψυχή μας είναι εικόνες αντικειμένων έτσι όπως τις μεταφέρουν οι αισθήσεις μας. Ως εικόνες μάλιστα υπάρχουν μέσα μας ακόμα και οι καταστάσεις της εσωτερικής λειτουργίας του νου, αυτό δηλαδή που συμβαίνει όταν, για παράδειγμα, σκεπτόμαστε, αμφιβάλλουμε ή επιθυμούμε. Οι εικόνες αυτές είναι ότι ο Λοκ ονομάζει απλές ιδέες, οι ιδέες δηλαδή που δεν μπορούν να αναλυθούν και που ο άνθρωπος

τις αισθάνεται άμεσα, όπως είναι οι γεύσεις. Με την επενέργεια όμως της εσωτερικής αίσθησης, οι απλές ιδέες συνδυάζονται, με αποτέλεσμα αν δημιουργούνται από αυτές οι νέες ιδέες, ιδέες σύνθετες, ιδέες των σχέσεων, γενικές ιδέες.

Πρέπει όμως να έχουμε κατά νου ότι και οι απλές και οι νέες ιδέες, από τη στιγμή που θα δημιουργηθούν στην ψυχή, λειτουργούν ως σημείο αναφοράς για να αναγνωρίσουμε ότι υπάρχει στο γύρω κόσμο. Τούτο σημαίνει ότι η αλήθεια των ιδεών δοκιμάζεται αδιάκοπα μέσα από την αντιστοίχισή τους με τα πράγματα και για το λόγο αυτό μπορούμε να έχουμε αληθινή και έγκυρη γνώση του εξωτερικού κόσμου. Από όλα αυτά προκύπτει ότι ο Λοκ, σε αντίθεση με τους άλλους εμπειριστές, δέχεται ότι ο εξωτερικός κόσμος υπάρχει αυτόνομα και ανεξάρτητα από τον άνθρωπο. Αλλά εδώ ακριβώς εντοπίζεται και η αδυναμία της θεωρίας του. Αφού δηλαδή η υλική πραγματικότητα έχει αυτόνομη ύπαρξη, δεν μπορεί να ταυτίζεται με τις παραστάσεις που σχηματίζει ο νους μας γι' αυτήν. Διότι οι παραστάσεις, οι ιδέες, αναπαριστούν τις ποιότητες των υλικών πραγμάτων και όχι τα ίδια τα πράγματα. Έτσι, ο Λοκ κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το μόνο που γνωρίζουμε για τον εξωτερικό κόσμο είναι τα υλικά σώματα με τις όποιες ιδιότητές τους μπορούμε να αντιληφθούμε, όπως, για παράδειγμα, ένα στρογγυλό άσπρο τραπέζι. Για το ίδιο το τραπέζι, όμως, χωρίς τις ιδιότητές του λευκού χρώματος και του στρογγυλού σχήματος, δε γνωρίζουμε τίποτε. Επομένως, η ύλη και οι εγγενείς ιδιότητές της, αυτές δηλαδή που καθορίζουν την ύπαρξή της, είναι ένας μυστηριώδης κόσμος ο οποίος βρίσκεται έξω από το γνωστικό πεδίο μας, οπότε δεν μπορούμε να πούμε τίποτε γι' αυτόν.

3. Εμπειρικός ρασιοναλισμός

Τα γνωσιολογικά αδιέξοδα στα οποία οδηγήθηκαν τόσο ο ορθολογισμός όσο και ο εμπειρισμός οφείλονταν στην μονομέρεια των θέσεών τους. Διότι οι μεν ορθολογιστές υποστήριξαν ότι η πηγή της γνώσης βρίσκεται στους νοητικούς μηχανισμούς και τις «βέβαιες αλήθειες» που ο άνθρωπος διαθέτει *a priori*, οι δε εμπειριστές ότι η γνώση πηγάζει από τις εντυπώσεις των αισθήσεων, οι οποίες μεταφέρουν εκ των προτέρων (*à priori*) στο νου τις «αλήθειες» του εξωτερικού κόσμου και δημιουργούν μέσα σε αυτόν «βέβαιες» και αντικειμενικές παραστάσεις.

Είναι ηλίου φαεινότερον, όμως, ότι η εμπειρία και ο ορθός λόγος, δηλαδή η νοητική λειτουργία, είναι οι δύο όψεις ενός και του αυτού νομίσματος, της διαδικασίας για την απόκτηση της γνώσης. Σε αυτήν ακριβώς την αρχή στηρίχτηκε ο Καντ, ο οποίος συνέθεσε με κριτικό τρόπο τις ορθολογιστικές και τις εμπειριστικές θεωρήσεις, διαμορφώνοντας έτσι μια θεωρία που επηρέασε και επηρεάζει μέχρι σήμερα –είτε θετικά είτε αρνητικά– όλους τους φιλοσόφους που ασχολούνται με το γνωσιολογικό πρόβλημα.

Η θεωρία του Καντ, ως σύνθεση των ορθολογιστικών και των εμπειριστικών θέσεων, μπορεί να συνοψιστεί στα εξής: « Η γνώση αρχίζει με την εμπειρία (εμπειρισμός): «Δεν έχουμε καμιά γνώση μέσα μας που να προηγείται από την εμπειρία» (Ιμάνουελ Καντ, Κριτική του καθαρού λόγου). Σε αντίθεση λοιπόν με τους ορθολογιστές, ο Καντ ξεκινά από τη θέση ότι ο ορθός λόγος δεν παρέχει *a priori* γνώση. Το υλικό της γνώσης, επομένως, το προσφέρει η εμπειρία. Η γνώση όμως αυτή καθαυτή πηγάζει από τον νου, ο οποίος επεξεργάζεται με τους δικούς του μηχανισμούς τα δεδομένα που φτάνουν σε αυτόν από τις διάφορες αισθητηριακές οδούς (ορθολογισμός): «*Με τι άλλο θα μπορούσε να αφυπνιστεί η γνωστική μας δύναμη για να ασκήσει το έργο της, αν όχι με αντικείμενα που ερεθίζουν τις αισθήσεις μας*» (Ιμάνουελ Καντ, Κριτική του καθαρού λόγου).

«Ο ορθός λόγος, επομένως, η γνωστική δύναμη του ανθρώπου, μολονότι δεν παρέχει *a priori* γνώση, διαθέτει *a priori* μηχανισμούς, οι οποίοι υπάρχουν πριν από την εμπειρία και οι οποίοι, μέσα από την επεξεργασία του εμπειρικού υλικού, μας παρέχουν γνώση για τη βαθύτερη υφή και για τη δομή του κόσμου. Το έμφυτο αυτό στοιχείο της νόησής μας ο Καντ το ονομάζει υπερβατολογική συνείδηση, συνείδηση δηλαδή πέρα και πάνω από την εμπειρία, η οποία, όχι μόνο μετατρέπει σε γνώση Το εμπειρικό υλικό αλλά και μας παρέχει γνώση για την ίδια τη νοητική λειτουργία μας: «Ονομάζω υπερβατολογική κάθε γνώση που γενικά δεν ασχολείται τόσο με τα αντικείμενα όσο με το δικό μας μονάχα τρόπο γνώσεως αντικειμένων» (Ιμάνουελ Καντ, Κριτική του καθαρού λόγου).

Κατά τον Καντ, η νοητική διαδικασία και οι *a priori* μηχανισμοί της που επεξεργάζονται το εμπειρικό υλικό λειτουργούν ως εξής: Σε πρώτη φάση, ο νους «αντιλαμβάνεται» τα εμπειρικά δεδομένα και μετατρέπει τα φαινόμενα σε εποπτείες: Έχει γίνει σαφές ότι, κατά τον Καντ, ο ορθός λόγος είναι ο καθοριστικός παράγοντας

γνώσης, με την προϋπόθεση, βεβαίως, ότι η πρώτη ύλη του έργου του αντιστοιχεί στα πράγματα του εξωτερικού κόσμου: «Ότι κάθε γνώση ας αρχίζει με την εμπειρία, αυτό δεν επιδέχεται καμιά αμφιβολία, γιατί με τι άλλο θα μπορούσε να αφυπνιστεί η γνωστική μας δύναμη για να ασκήσει το έργο της [...] να κατεργαστεί το άμορφο υλικό των κατ' αίσθηση εντυπώσεων για το σχηματισμό μιας γνώσης των αντικειμένων που ονομάζεται εμπειρία» (Ιμάνουελ Καντ, Κριτική του καθαρού λόγου).

Σύμφωνα με τον Καντ, επομένως, τα κατ' αίσθηση εμπειρικά δεδομένα είναι κάτι διαφορετικό από αυτό που αποκαλούμε εμπειρική γνώση, διότι η εμπειρική γνώση που αποκτούμε έχει προηγουμένως υποστεί μια πρώτη επεξεργασία από το μηχανισμό του νου μας που αποκαλούμε αντίληψη. Με άλλα λόγια, τα αισθητήρια όργανά μας συλλαμβάνουν από το πράγμα αυτό καθαυτό, από την υλική δηλαδή υπόσταση των πραγμάτων, εικόνες διάσπαρτες και συγκεχυμένες. Για παράδειγμα, κομμάτια πορσελάνης στο πάτωμα (όραση) και έναν κρότο (ακοή). Ο νους μας όμως μπορεί να έχει την εποπτεία, μια πλήρη δηλαδή και συγκροτημένη εμπειρική εικόνα ενός σπασμένου βάζου. Η πρώτη αυτή επεξεργασία, το πρώτο νοητικό «φιλτράρισμα» που μετατρέπει σε εποπτείες τα κατ' αίσθηση εμπειρικά δεδομένα γίνεται με την τοποθέτησή τους στο χώρο και το χρόνο. Εκείνο δηλαδή που συλλαμβάνει η αντίληψή μας, για να χρησιμοποιήσουμε το παραπάνω παράδειγμα, είναι ότι πρώτα έπεσε το βάζο από το τραπέζι και ύστερα έσπασε με κρότο σε άπειρα κομμάτια.

Ο χώρος και ο χρόνος, λοιπόν, είναι οι απαραίτητες προϋποθέσεις της αντιληπτικής λειτουργίας, που υπάρχουν στο νου a priori και ανεξάρτητα από την εμπειρία. Τούτο σημαίνει ότι ο χώρος και ο χρόνος δεν είναι κάτι που αντιλαμβανόμαστε με τις αισθήσεις ή με τη νόησή μας. Θα μπορούσαμε με άλλα λόγια να πούμε ότι είναι κάτι σαν τα μάτια μας: βλέπουμε με αυτά, αλλά τα ίδια δεν τα βλέπουμε. Ένα όμως είναι βέβαιο: Η κατ' αίσθηση αντίληψη θα ήταν αδύνατη, αν το εμπειρικό υλικό δεν τοποθετείτο σε χώρο και χρόνο. Τούτο σημαίνει ότι ακόμα και η εμπειρική γνώση που αποκτούμε είναι προϊόν της αντίληψης, οπότε έχει πάνω της «νοητική σφραγίδα», τη μορφή δηλαδή που της δίνουν οι θεμελιώδεις μορφές της εποπτείας μας.

Σε δεύτερη φάση, ο νους συνθέτει τις εποπτείες, οπότε οδηγείται στη διατύπωση πεποιθήσεων (λογικών κρίσεων) γύρω από τα πράγματα της εμπειρίας: Είδαμε ότι χάρη στους μηχανισμούς της αντίληψης –χώρος και χρόνος– οι εντυπώσεις των αισθήσεων παραλαμβάνονται από το νου και μετατρέπονται σε εποπτείες, σε επεξεργασμένη δηλαδή εμπειρία. Από εδώ και πέρα έρχεται η σειρά της νόησης, που επεξεργάζεται, συνθέτει και συσχετίζει την εμπειρική γνώση, ώστε να οδηγηθούμε στη θεωρητική γνώση, στη διατύπωση δηλαδή πεποιθήσεων γύρω από την ουσία και τη δομή του εξωτερικού κόσμου.

Οι μηχανισμοί που μας βοηθούν να διαμορφώσουμε θεωρητική γνώση, όπως οι μηχανισμοί της αντίληψης, βρίσκονται και αυτοί στο νου a priori. Ο Καντ εκλαμβάνει τους μηχανισμούς αυτούς ως έννοιες που είναι έμφυτες στην ανθρώπινη νόηση και υπάρχουν για να συλλέγουν, να κατατάσσουν και να νοηματοδοτούν το διάσπαρτο περιεχόμενο των εποπτειών μας. Τις έννοιες αυτές τις ονομάζει κατηγορίες, δώδεκα στον αριθμό, που ταξινομούνται ως εξής:

- α. ποσότητα: κατηγορίες της ενότητας, της πολλαπλότητας και της ολότητας,
- β. ποιότητα: κατηγορίες της πραγματικότητας, της άρνησης και του περιορισμού,
- γ. σχέση: κατηγορίες της ουσίας, της αιτιότητας και της αλληλεπίδρασης,
- δ. τρόπος: κατηγορίες της δυνατότητας, της ύπαρξης και της αναγκαιότητας.

Οι κατηγορίες, επομένως, δίνουν νόημα στις κατ' αίσθηση εποπτείες μας και τις μετατρέπουν σε γνώση. Τούτο σημαίνει ότι, χωρίς τις κατηγορίες, οι εποπτείες θα έμεναν συγκεχυμένες. Αλλά ισχύει και το αντίστροφο. Χωρίς τις εποπτείες, οι κατηγορίες θα έμεναν κενές, με την έννοια ότι δε θα είχαν υλικό να συνθέσουν. Με τον τρόπο αυτό, επομένως, ο Καντ απέδειξε αφενός ότι στη γνωστική διαδικασία υπάρχει συνεργασία νου και εμπειρίας και αφετέρου αντέκρουσε τις θέσεις των ορθολογιστών, που θεωρούσαν ότι η νόηση έχει εποπτείες πέρα και πάνω από τον αισθητό κόσμο, αλλά και των εμπειριστών, που θεωρούσαν πως η πνευματική λειτουργία ή είναι κάτι μεταφυσικό ή δεν υφίσταται καθόλου.